

THE USE AND ROLE OF PHYTONYMS IN UZBEK, TURKISH, AND RUSSIAN FOLKLORE: A LINGUISTIC ASPECT

Shahnoza Sattorova

Doctoral Researcher

Karshi State University

E-mail: sattorovashahnoza759@gmail.com

Karshi, Uzbekistan

Huseyin Baydemir

Professor, Atatürk University

Doctor of Philological Sciences

E-mail: huseyinbaydemir@gmail.com

Erzurum, Turkey

ABOUT ARTICLE

Key words: phytonym, oral folk literature, folklore, plant names, Uzbek language, Turkish language, Russian language, symbolic meaning, national culture, comparative analysis.

Received: 03.07.26

Accepted: 04.07.26

Published: 05.07.26

Abstract: This article comparatively examines the linguistic characteristics of phytonyms, that is, plant names, found in Uzbek, Turkish, and Russian folklore. It analyzes the semantic and symbolic functions of the names of trees, flowers, fruits, and other plants used in fairy tales, epics, proverbs, sayings, folk songs, and ritual folklore. The study highlights the role of phytonyms in reflecting people's attitudes toward nature, their national worldview, traditions, and cultural values. It also identifies the common and distinctive meanings of certain plant names across the folklore of the three nations, their positive or negative connotations, and their expressive potential as literary devices. The findings confirm that phytonyms constitute one of the significant linguistic and cultural elements of oral folk literature.

O'ZBEK, TURK VA RUS XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARIDA FITONIMLARNING QO'LLANILISHI VA O'RNI: LISONIY ASPEKT

Shahnoza Sattorova

Qarshi davlat universiteti

tayanch doktranti

Elektron pochta: sattorovashahnoza759@gmail.com

Qarshi, O'zbekiston

Huseyin Baydemir

Otaturk universiteti professori ,filalogiya fanlari doktori

huseyinbaydemir@gmail.com

Erzurum, Turkiya

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: fitonim, xalq ogʻzaki ijodi, folklor, oʻsimlik nomlari, oʻzbek tili, turk tili, rus tili, ramziy maʼno, milliy madaniyat, qiyosiy tahlil.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oʻzbek, turk va rus xalq ogʻzaki ijodi namunalarida uchraydigan fitonimlar, yaʼni oʻsimlik nomlarining lisoniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan oʻrganiladi. Ertak, doston, maqol, matal, xalq qoʻshiqlari va marosim folklorida qoʻllanilgan daraxt, gul, meva va turli oʻsimlik nomlarining mazmuniy hamda ramziy vazifalari tahlil qilinadi. Fitonimlarning xalqning tabiatga munosabati, milliy dunyoqarashi, urf-odatlar va qadriyatlarini ifodalashdagi oʻrni yoritiladi. Shuningdek, uch xalq folklorida ayrim oʻsimlik nomlarining umumiy va oʻziga xos maʼnolari, ijobiy yoki salbiy mazmun kasb etishi hamda badiiy tasvir vositasi sifatidagi imkoniyatlari koʻrsatib beriladi. Tadqiqot natijalari fitonimlar xalq ogʻzaki ijodining muhim lisoniy va madaniy birliklaridan biri ekanini tasdiqlaydi.

УПОТРЕБЛЕНИЕ И МЕСТО ФИТОНИМОВ В ОБРАЗЦАХ УЗБЕКСКОГО, ТУРЕЦКОГО И РУССКОГО УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Шахноза Сатторова

Докторант

Каршинский государственный университет

Электронная почта: sattorovashahnoza759@gmail.com

Кариши, Узбекистан

Хусейн Байдемир

Профессор Университета Ататюрка

Доктор филологических наук

Электронная почта: huseyinbaydemir@gmail.com

Эрзурум, Турция

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: фитоним, устное народное творчество, фольклор, названия растений, узбекский язык, турецкий язык, русский язык, символическое значение, национальная культура, сопоставительный анализ.

Аннотация: В данной статье в сопоставительном аспекте рассматриваются фитонимы, то есть названия растений, употребляемые в образцах узбекского, турецкого и русского устного народного творчества.

Анализируются смысловые и символические функции названий деревьев, цветов, плодов и других растений, встречающихся в сказках, эпосах, пословицах, поговорках, народных песнях и обрядовом фольклоре. Раскрывается роль фитонимов в выражении отношения народа к природе, национального мировоззрения, традиций, обычаев и культурных ценностей. Особое внимание уделяется общим и отличительным значениям названий растений в фольклоре трёх народов, их положительной и отрицательной окраске, а также использованию в качестве средства художественной выразительности. Результаты исследования показывают, что фитонимы являются важными языковыми и культурными единицами устного народного творчества.

Kirish. Xalq og‘zaki ijodi har bir xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, turmush tarzi va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan bebaho merosdir. Ertaklar, dostonlar, maqollar, matallar, xalq qo‘shiq-lari va marosim folklori orqali ajdodlarning tabiatga, jamiyatga va insoniy munosabatlarga oid qarashlari avlod-dan avlodga yetkazib kelingan. Ushbu namunalarda tabiat unsurlari, xususan, o‘simlik nomlari alohida o‘rin tutadi. Chunki inson hayoti qadimdan tabiat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan va bu bog‘liqlik xalq tilida hamda badiiy tafakkurida turli shakllarda aks etgan.

Tilshunoslikda o‘simlik nomlarini ifodalovchi birliklar fitonimlar deb yuritiladi. Fitonimlar oddiy nomlash vazifasi bilan cheklanmay, ko‘pincha muayyan ramziy, hissiy va madaniy ma’nolarni ham ifodalaydi. Masalan, gul go‘zallik, yoshlik va muhabbat timsoli sifatida, daraxt hayot, bardavomlik va avlodlar davomiy-ligi belgisi sifatida, ayrim tikanli yoki zaharli o‘simliklar esa qiyinchilik, iztirob yoki xavf ma’nosida qo‘llanishi mumkin. Shu sababli xalq og‘zaki ijodidagi fitonimlarni o‘rganish nafaqat til birliklarining ma’nosini aniqlash, balki xalqning tabiatni qanday anglagani va unga qanday ramziy mazmun yuklaganini tushunish imkonini beradi.

O‘zbek, turk va rus xalqlari folklorida o‘simlik nomlari keng qo‘llanadi. Bu xalqlarning tarixiy taraqqiyoti, tabiiy muhiti, diniy qarashlari va milliy an’analari turlicha bo‘lsa-da, ularning og‘zaki ijodida tabiatga yaqinlik, o‘simliklarni inson kechinmalari bilan bog‘lash va ulardan badiiy obraz sifatida foydalanish kabi umumiy jihatlar mavjud. Shu bilan birga, har bir xalqning folklorida ayrim fitonimlar o‘ziga xos milliy ma’no kasb etadi. Masalan, o‘zbek folklorida chinor, tut, rayhon, lola va anor kabi fitonimlar ko‘p uchrasa, turk folklorida lola, sarv, chinor, gul va

zaytun nomlari faol qo'llanadi. Rus xalq og'zaki ijodida esa qayin, eman, terak, kalina va ryabina kabi o'simlik nomlari alohida ramziy ahamiyatga ega.

Uch xalq folkloridagi fitonimlarni qiyosiy o'rganish ularning umumiy va farqli tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Bunday tahlil orqali bir xil o'simlik nomi turli xalqlarda qanday ma'noda qo'llanishi, qanday hissiy bo'yoqqa ega bo'lishi va qaysi badiiy vazifani bajarishi ochib beriladi. Shuningdek, fitonimlarning o'xshatish, metafora, ramz, sifatlash va boshqa tasviriy vositalar tarkibidagi o'rni ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, xalq og'zaki ijodidagi o'simlik nomlari orqali til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yaqqol namoyon bo'ladi. Fitonimlar xalqning nafaqat tabiiy olam haqidagi bilimlarini, balki uning estetik qarashlari, ruhiy kechinmalari va milliy tafakkurini ham ifodalaydi. Shu bois ularni lisoniy jihatdan o'rganish xalq tilining obrazlilik imkoniyatlarini, semantik boyligini va madaniy xotirasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodi namunalarida qo'llangan fitonimlarning lisoniy xususiyatlari, semantik vazifalari va ramziy ma'nolarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida fitonimlarning qo'llanish doirasi, badiiy matndagi vazifasi, milliy-madaniy xususiyatlari hamda uch xalq folkloridagi umumiy va o'ziga xos jihatlari yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Fitonimlar tilning qadimiy va milliy-madaniy mazmunga boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. O'simlik nomlari xalqning yashash muhiti, tabiat haqidagi bilimlari, kundalik turmushi, urf-odatlar va estetik qarashlari bilan bevosita bog'liq holda shakllanadi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalarida fitonimlar oddiy o'simlik nomi sifatida emas, balki ramz, o'xshatish, metafora va milliy obraz yaratish vositasi sifatida qo'llanadi. O'zbek, turk va rus tillaridagi fitonimlarni o'rganishga bag'ishlangan ishlar turli ilmiy yo'nalishlarda olib borilgan bo'lsa-da, ularni uch xalq folklori misolida yaxlit qiyoslash zarurati saqlanib qolmoqda.

O'zbek tilshunosi Gulnora Muqimova fitomorf metaforalarning badiiy-lisoniy va lingvomadaniy xususiyatlarini maxsus tadqiq qilgan. Olimaning tadqiqotida o'zbek xalq og'zaki ijodi va badiiy matnlarda o'simlik obrazlari orqali insonning tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori, ruhiy holati hamda ijtimoiy bahosi ifodalanishi ko'rsatiladi. Uning fikricha, fitonim matnda faqat muayyan o'simlikni atab kelmaydi, balki o'simlikning rangi, shakli, hidi, o'sish xususiyati va xalq tasavvuridagi belgilariga asoslangan ko'chma ma'noni ham yuzaga keltiradi. Masalan, gul, lola, sarv, chinor, qamish va tikan kabi birliklar inson obrazini tasvirlashda faol ishtirok etadi. Muqimovaning xulosalari fitonimlarni folklor matnidagi lingvopoetik vosita sifatida o'rganish uchun muhim nazariy asos yaratadi.

M.M. Hoshimxo'jayeva ingliz, rus va o'zbek tillaridagi o'simlik nomlarini motivologik belgilariga ko'ra tasniflagan. Tadqiqotchi fitonimlarning nomlanishida o'simlikning shakli, rangi,

ta'mi, hidi, tuzilishi, o'sish joyi, foydalanish sohasi, miqdori va o'sish usuli kabi belgilar asos bo'lishini qayd etadi. Bu tasnif fitonimlarning shakllanishida insonning kuzatuv va amaliy tajribasi muhim ekanini ko'rsatadi. Masalan, o'simlik nomi uning tashqi ko'rinishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, biroq xalq og'zaki ijodiga kirganida ushbu tashqi belgi ramziy mazmun kasb etadi. Hoshimxo'jayeva ilgari surgan motivologik yondashuv o'zbek, turk va rus folkloridagi bir xil yoki o'xshash fitonimlarning nima sababdan turli ma'nolarni ifodalashini aniqlashda yordam beradi.

Zebo Salimova turk va o'zbek tillaridagi fitomorf birliklar yordamida inson obrazining ifodalanishini qiyosiy jihatdan o'rgangan. Tadqiqotchining kuzatishicha, meva va o'simlik nomlari ikki xalqning og'zaki nutqi, qo'shiqlari, iboralari va o'xshatishlarida insonning yuz-ko'rinishi, rangi, go'zalligi yoki xarakterini tasvirlash uchun xizmat qiladi. Jumladan, o'zbek xalq qo'shiqlaridagi labing gilosga o'xshar, ko'zing charosga o'xshar kabi ifodalarda gilos va charos insonning tashqi go'zalligini obrazli tasvirlaydi. Turk tilida ham üzüm gibi birikmasi odamning tashqi ko'rinishini ifodalashi mumkin, biroq uning konnotativ ma'nosi muayyan nutqiy vaziyatga bog'liq holda yuzaga chiqadi. Salimovaning tahlili o'zbek va turk folklorida fitonimlarning antropotsentrik, ya'ni insonni tasvirlashga yo'naltirilgan xususiyati kuchli ekanini ko'rsatadi.

Turk fitonimikasini o'rganishda Turhan Baytopning "Türkçe Bitki Adları Sözlüğü" nomli fundamental lug'ati alohida ahamiyatga ega. Olim turk tilidagi minglab xalqona o'simlik nomlarini to'plab, ularning ilmiy nomlari va turli hududlarda qo'llanadigan variantlarini qayd etgan. Lug'atda bir o'simlikning hududlarga qarab bir necha nom bilan atalishi yoki bir nomning turli o'simliklarga nisbatan ishlatilishi mumkinligi ko'rinadi. Bu holat fitonimlarning faqat botanika terminlari emas, balki sheva, xalq tajribasi va mahalliy madaniyat bilan bog'liq lisoniy birliklar ekanini tasdiqlaydi. Baytop materiallari turk xalq ertaklari, qo'shiqlari, maqollari va afsonalaridagi o'simlik nomlarini aniq izohlash, ularning dialektal shakllarini farqlash hamda o'zbek tilidagi muqobillari bilan qiyoslash uchun ishonchli leksikografik manba hisoblanadi.

Pervin Ergun "Türk Kültüründe Ağaç Kültü" asarida daraxt obrazining turkiy xalqlar dunyoqarashidagi o'rnini keng tahlil qilgan. Olim daraxtni qadimgi turkiy tasavvurlarda tabiatning oddiy bir qismi emas, balki yer bilan osmonni, inson bilan ilohiy olamni hamda ajdodlar bilan kelajak avlodni bog'lovchi muqaddas vosita sifatida izohlaydi. Daraxtning ildizi, tanasi va shoxlari turli olamlar o'rtasidagi bog'lanishni ifodalagan. Shuningdek, ayrim daraxtlarga farzand, nasl davomiyligi, himoya, baraka va hayot ramzi sifatida munosabat bildirilgan. Ushbu qadimiy qarashlar xalq dostonlari, afsonalar, marosimlar va rivoyatlarda saqlanib qolgan. Ergunning tadqiqoti turk va o'zbek folkloridagi hayot daraxti, chinor, tut, terak va boshqa daraxt fitonimlarining ramziy mazmunini tushunishga imkon beradi.

Seher Arslan turk madaniyatidagi daraxt kulti va hayot daraxti obrazini o'rganar ekan, daraxt bilan bog'liq tushunchalar xalqning mifologik tafakkuri, diniy qarashlari va badiiy ijodida bir-birini to'ldirishini ta'kidlaydi. Tadqiqotchiga ko'ra, hayot daraxti tug'ilish, o'sish, yangilanish, abadiylik va olamning yaxlitligini ifodalaydi. Daraxtning xalq amaliy san'ati, og'zaki rivoyatlar, afsonalar va marosimlarda takror-takror namoyon bo'lishi uning barqaror madaniy ramzga aylanganini ko'rsatadi. Arslanning qarashlari fitonimlarning folklor matnida individual tasvir vositasi bo'lish bilan birga, xalqning umumiy madaniy xotirasini saqlovchi belgi sifatida ham xizmat qilishini asoslashga yordam beradi.

Rus folklorshunosligida tabiat va o'simlik obrazlarini ilmiy o'rganish Aleksandr Nikolayevich Afanasyev nomi bilan bevosita bog'liq. Uning "Поэтические воззрения славян на природу" asarida slavyan xalqlarining tabiat hodisalari, daraxtlar va o'simliklarga oid mifologik tasavvurlari til va folklor materiallari asosida sharhlangan. Afanasyev xalq tilidagi metafora, obraz va rivoyatlar tabiatni jonli mavjudot sifatida tasavvur qilish natijasida yuzaga kelganini ko'rsatadi. Rus xalq qo'shiqlari, ertaklari va marosimlarida qayin, eman, tol, terak va boshqa daraxtlar inson hayoti, muhabbat, ayriliq, kuch yoki motam kabi tushunchalar bilan bog'lanadi. Olimning tarixiy-qiyosiy yondashuvi fitonimlarning asl va ko'chma ma'nolari o'rtasidagi munosabatni, shuningdek, ularning qadimiy mifologik ildizlarini aniqlashda muhimdir.

Rus va umumslavyan etnolingvistikasining yirik vakili Nikita Ilich Tolstoy xalq tilini an'anaviy madaniyatdan ajratmasdan o'rganish zarurligini ilgari surgan. Uning ilmiy konsepsiyasi asosida yaratilgan "Славянские древности" etnolingvistik lug'atida til, folklor, mifologiya, marosim va xalq e'tiqodlariga oid ma'lumotlar yagona tizimda umumlashtirilgan. Ushbu yondashuvga ko'ra, fitonimning folklordagi ma'nosini faqat lug'aviy izoh orqali to'liq tushunib bo'lmaydi. Buning uchun o'simlik bilan bog'liq urf-odatlar, taqiqlar, marosimlar, afsonalar va xalqona baholarni ham hisobga olish kerak. Masalan, rus madaniyatida qayin, tol yoki eman nomlarining semantikasi ularning botanika xususiyatlaridan tashqari marosimiy va ramziy vazifalari bilan ham belgilanadi. Tolstoyning etnolingvistik usuli o'zbek, turk va rus folkloridagi fitonimlarni til va madaniyat birligi sifatida qiyosiy tahlil qilish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ko'rib chiqilgan tadqiqotlar fitonimlarni o'rganishda bir necha asosiy yo'nalish mavjudligini ko'rsatadi. Gulnora Muqimova, M.M. Hoshimxo'jayeva va Zebo Salimova o'simlik nomlarining lisoniy, motivologik, metaforik va antropotsentrik xususiyatlariga e'tibor qaratgan. Turhan Baytop turk fitonimlarining boy leksikografik bazasini yaratgan bo'lsa, Pervin Ergun va Seher Arslan daraxt hamda o'simlik obrazlarining turkiy madaniyatdagi ramziy-mifologik o'rnini yoritgan. A.N. Afanasyev va N.I. Tolstoy esa rus hamda slavyan folkloridagi tabiat obrazlarini tarixiy-filologik va etnolingvistik jihatdan izohlab bergan.

Shunga qaramay, mavjud ilmiy ishlarda o'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodi namunalaridagi fitonimlarning leksik-semantik xususiyatlari, ramziy ma'nolari, badiiy vazifalari va milliy-madaniy farqlari bir tadqiqot doirasida yetarlicha qiyoslanmagan. Ayrim ishlar bir til materialiga, boshqalari esa faqat daraxt kulti, fitomorf metafora yoki o'simlik nomlarining lug'aviy tarkibiga bag'ishlangan. Shu sababli mazkur tadqiqotda uch xalqning ertaklari, dostonlari, maqol va matallari, qo'shiqlari hamda marosim folkloridagi fitonimlarni umumiy va farqli jihatlari asosida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv fitonimlarning lisoniy birlik sifatidagi imkoniyatlarini hamda ular orqali namoyon bo'ladigan milliy dunyoqarashni yanada to'liq ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tahlil (komparativ) metodi asosiy tadqiqot usuli sifatida tanlandi. Ushbu metod o'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodi namunalarida uchraydigan fitonimlarning qo'llanish xususiyatlari, semantik mazmuni hamda lisoniy vazifalarini o'zaro taqqoslash imkonini berdi. Qiyosiy tahlil jarayonida uch xalq folklorida bir xil yoki o'xshash o'simlik nomlarining qanday ma'noda qo'llangani, ularning ramziy ifodasi va badiiy vazifasi aniqlandi.

Tadqiqotning obyekti sifatida o'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodiga mansub ertaklar, dostonlar, maqollar, matallar va xalq qo'shiqlarida uchraydigan fitonimlar olindi. Tahlil uchun har uch xalq folkloridan jami 90 ta matn namunasi tanlandi. Shundan 30 tasi o'zbek folklori, 30 tasi turk folklori va 30 tasi rus folkloriga mansub manbalardan iborat bo'ldi. Namunalar folklorshunoslik va tilshunoslikda keng foydalaniladigan ishonchli nashrlar asosida saralandi.

Tadqiqot jarayonida dastlab tanlangan folklor matnlari to'liq o'qilib chiqildi va ularda uchragan barcha fitonimlar ajratib olindi. Keyingi bosqichda fitonimlar daraxt, gul, mevali o'simlik, dorivor o'simlik va boshqa o'simlik nomlari kabi guruhlariga tasniflandi. So'ngra har bir fitonimning matndagi lug'aviy ma'nosi, ko'chma ma'nosi, ramziy vazifasi hamda badiiy tasvir vositasi sifatidagi o'rni qiyosiy tahlil qilindi. Yakuniy bosqichda esa uch xalq folklorida fitonimlarning umumiy va farqli lisoniy xususiyatlari aniqlanib, ular asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.

Mazkur metodologiya fitonimlarning xalq og'zaki ijodidagi qo'llanish doirasini tizimli ravishda baholash, ularning milliy-madaniy mazmunini ochib berish hamda o'zbek, turk va rus folkloridagi o'xshash va o'ziga xos jihatlarni ishonchli ilmiy asosda yoritish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. O'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodi namunalarini qiyosiy o'rganish fitonimlarning matnda oddiy o'simlik nomi sifatida emas, balki ko'p qatlamli badiiy va madaniy birlik sifatida qo'llanishini ko'rsatdi. Tahlil davomida o'simlik nomlari, asosan, insonning tashqi ko'rinishi va xarakterini ifodalash, hayotiy tajribani umumlashtirish, yaxshilik va yomonlik

oʻrtasidagi qarama-qarshilikni koʻrsatish, muhabbat, ayriliq, sabr, kuch, unumdorlik va avlod davomiyligi kabi tushunchalarni ramziy ifodalash vazifalarini bajargani aniqlandi.

Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida fitonimlarning qoʻllanilishi

Oʻzbek xalq maqollarida eng koʻp uchraydigan fitonimlardan biri gul hisoblanadi. “Gul tikansiz boʻlmas”, “Gul tilagan xor jafosin chekar”, “Gulni sevgan tikaniga chidaydi” kabi maqollarda gul va tikan oʻzaro qarama-qarshi ramzlar sifatida qoʻllanadi. Ushbu maqollar oʻzbek xalq maqollari toʻplamlarida qayd etilgan.

Mazkur birliklarda gul goʻzallik, baxt, muhabbat va ezgu maqsadni anglatadi, tikan yoki xor shu maqsadga erishish yoʻlidagi mashaqqat va sinovni bildiradi. “Gul tikansiz boʻlmas” maqolining grammatik tuzilishi sodda boʻlsa-da, uning semantik mazmuni ancha keng. Unda tabiatdagi haqiqiy belgi, yaʼni gulning tikan bilan yonma-yon mavjudligi inson hayotiga koʻchiriladi. Natijada fitonim metaforik maʼno kasb etib, “yaxshi natijaga qiyinchiliksiz erishib boʻlmaydi” degan hayotiy xulosani ifodalaydi.

“Gulni sevgan tikaniga chidaydi” maqolida esa gul va tikan oʻrtasidagi munosabat sabab va oqibat mazmunida qurilgan. Inson maʼlum bir neʼmatni, kasbni yoki boshqa kishini sevsa, u bilan bogʻliq qiyinchiliklarni ham qabul qilishi kerakligi uqtiriladi. Bu yerda fitonimlar faqat obraz yaratmaydi, balki axloqiy-nasihaviy vazifani ham bajaradi.

Oʻzbek xalq maqollarida mevali daraxt obrazi ham alohida oʻrin tutadi. “Mevali daraxt koʻp kaltak yeydi”, “Mevali daraxtga hamma qaraydi”, “Mevali daraxtga har kim ham kesak otar” kabi maqollar mavjud. Ushbu maqollarda meva beradigan daraxt bilimli, isteʼdodli, mehnatkash yoki jamiyatga foydasi tegadigan insonning timsoliga aylangan. Daraxtning mevasi uning natijasi, samarasi yoki insonning yaxshi fazilatlarini bildiradi. Daraxtga tosh va kesak otilishi esa muvaffaqiyatli insonning koʻproq tanqid, hasad yoki bosimga uchrashini anglatadi.

Bu maqollarda fitonimning semantik tuzilishi ikki darajadan iborat. Birinchi darajada mevali daraxt haqiqiy tabiat hodisasi sifatida anglashiladi: odamlar daraxt mevasini olish uchun unga tosh otadi. Ikkinchi darajada esa bu holat insoniy munosabatlarga koʻchiriladi. Shuning uchun mevali daraxt birikmasi ijobiy baholovchi metafora, tosh va kesak birliklari esa salbiy ijtimoiy munosabat belgisi boʻlib xizmat qiladi.

“Bola shoshar, tut vaqtida pishar” maqolida tut fitonimi tabiiy yetilish jarayonining obraziga aylangan. Tut mevasining oʻz vaqtida pishishi orqali har bir ishning muayyan muddati borligi, shoshilish natijani tezlashtirmasligi ifodalangan. Bu maqolda oʻsimlik nomi bevosita tabiat tajribasidan olingan boʻlib, vaqt, sabr va tabiiy rivojlanish tushunchalari bilan bogʻlangan.

Oʻzbek xalq qoʻshiqlarida esa gul, lola, rayhon, gilos, anor va charos kabi fitonimlar koʻpincha insonning, ayniqsa, yorning tashqi koʻrinishini tasvirlashda qoʻllanadi. Masalan, qizning labi gilosga, yuzi olma yoki anorga, koʻzi charosga oʻxshatiladi. Bunday oʻxshatishlarda

o'simlik yoki mevaning rangi, shakli, shirasi va jozibadorligi insonning go'zalligiga ko'chiriladi. Fitonim bu o'rinda antropomorf tasvir vositasi, ya'ni tabiat belgisini inson obraziga o'tkazuvchi lisoniy birlik vazifasini bajaradi.

Turk xalq og'zaki ijodida fitonimlarning qo'llanilishi

Turk xalq maqollarida ham ağaç, gül, diken, çınar va meyve kabi fitonimlar faol ishlatiladi. O'zbek tilidagi "Gul tikansiz bo'lmas" maqoliga turk tilida "Gül dikensiz olmaz" shakli to'liq mazmuniy va tuzilish jihatdan mos keladi. Ushbu parallelizm maxsus qiyosiy tadqiqotlarda ham qayd etilgan.

Har ikki maqolda ham ot va inkor shaklidagi fe'l ishtirok etgan: gul/gül + tikansiz/dikensiz + bo'lmas/olmaz. Mazkur lisoniy yaqinlik o'zbek va turk tillarining qarindoshligi bilan birga, ikki xalqning hayotiy tajribasi va obrazli tafakkurida ham umumiylik mavjudligini ko'rsatadi. Gul – yaxshi natija va zavqni, tikan esa azob va to'siqni anglatadi. Demak, mazkur fitonimik model ikki xalq folklorida deyarli bir xil semantik vazifani bajaradi.

Turk tilidagi "Gülü seven dikenine katlanır" maqoli o'zbek tilidagi "Gulni sevgan tikaniga chidaydi" maqolining mazmuniy muqobilidir. Bu holat shuni ko'rsatadiki, qarindosh xalqlarda bir xil fitonimlar nafaqat lug'aviy jihatdan yaqin, balki o'xshash axloqiy va ramziy ma'nolarni ham ifodalaydi. Bunda gül muhabbat obyekti, diken esa muhabbat bilan bog'liq sinov va mas'uliyatni bildiradi.

Turk xalq og'zaki ijodidagi mashhur "Ağaç yaşken eğilir" maqolida ağaç inson obrazining ramziy ifodasiga aylanadi. Mazkur maqol "inson kichik yoshida oson tarbiyalanadi" degan ma'noni bildiradi. Yosh daraxtning egiluvchanligi bolaning tarbiyaga moyilligi bilan qiyoslanadi. Voyaga yetgan daraxtning egilishi qiyin bo'lgani kabi, insonning shakllangan xarakterini o'zgartirish ham murakkab deb qaraladi.

Bu maqolda fitonim pedagogik mazmun yaratgan. Ağaç leksemasi insonni, yaş so'zi esa bir vaqtning o'zida daraxtning nam va egiluvchan holatini hamda insonning yoshligini anglatadi. Shu sababli maqol tarkibida lisoniy ma'no ko'chishi va so'zning ikki ma'noliligiga asoslangan nozik obrazlilik yuzaga keladi.

Turk madaniyatida çınar, ya'ni chinor, uzoq umr, mustahkamlik, avlodlar davomiyligi va davlat qudratining ramzi sifatida talqin qilinadi. Turk madaniyatiga oid manbalarda chinorning "ulu daraxt" sifatida qadrlanishi va yangi tug'ilgan bola nomidan chinor ekish odati qayd etilgan. Chinorning keng shoxlari katta oila yoki davlat hududini, chuqur ildizlari tarixiy xotira va ajdodlarga bog'liqlikni, uzoq yashashi esa bardavomlikni anglatadi.

Demak, turk folklorida chinor oddiy daraxt nomidan ko'ra kengroq mazmunga ega. U genealogik, siyosiy va madaniy ramz sifatida ishlatiladi. O'zbek folklorida ham chinor ulug'vorlik

va uzoq umrni anglatadi, biroq turk folklorida uning davlat va saltanat ramzi sifatidagi ma'nosi kuchliroq ko'rinadi.

Rus xalq og'zaki ijodida fitonimlarning qo'llanilishi

Rus xalq og'zaki ijodida берёза – qayin eng faol fitonimlardan biridir. “Во поле берёза стояла” xalq qo'shig'ida qayin markaziy obraz sifatida beriladi. Qo'shiqda “dalada jingalak qayin turardi” mazmunidagi tasvir takrorlanadi.

Mazkur qo'shiqda qayinning кудрявая – “jingalak” sifati bilan ifodalanishi unga insoniy, aniqrog'i, ayollarga xos belgi beradi. Natijada daraxt jonlantiriladi va yosh qiz obraziga yaqinlashtiriladi. Qayinning oq tanasi poklik, nozik shoxlari nafislik, egiluvchanligi esa ayollarga xos muloyimlikni ifodalaydi. Bu yerda fitonim antropomorfizatsiya, ya'ni tabiat obyekti insoniy sifatlar bilan tasvirlash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Rus xalq topishmoqlarida qayinning foydali xususiyatlari ham aks etadi. V.I. Dal to'plamida qayin haqida “kasalni davolaydi, qorong'ida yorug'lik beradi va kishilar ehtiyojiga xizmat qiladi” mazmunidagi topishmoqlar berilgan. Mazkur misollarda qayin ramziy obraz bo'lish bilan birga, xalqning tabiat haqidagi amaliy bilimni ham saqlaydi. Demak, rus folklorida fitonimlar poetik va utilitar ma'nolarni birlashtira oladi.

Rus qo'shiqlarida рябина – ryabina va дуб – eman qarama-qarshi jins va xarakter obrazlarini ifodalaydi. “Тонкая рябина” qo'shig'ida nozik ryabina bir tomonda, baland eman esa daryoning narigi tomonida yolg'iz turadi. Ryabina emanga yetishni istaydi, biroq ularni keng daryo ajratib turadi.

Bu qo'shiqda тонкая рябина – nozik ryabina ayol obrazini, высокий дуб – baland eman esa erkak obrazini ifodalaydi. Nozik va tebranib turuvchi ryabina zaiflik, sog'inch va hissiy beqarorlikni anglatadi, eman kuch, barqarorlik va tayanch ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Ikki daraxt orasidagi daryo esa ayriliq va yetishib bo'lmaydigan masofaning obraziga aylanadi. Shunday qilib, fitonimlar qo'shiqdagi voqeani to'g'ridan-to'g'ri bayon qilmasdan turib, ikki insonning muhabbat va ayriliq kechinmalarini ifodalaydi.

Rus folklorida дуб fitonimi, odatda, kuch, qat'iyat, uzoq umr va erkaklik bilan bog'lanadi. Daraxtning qattiq tanasi va uzoq yashashi ushbu ma'nolarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Qayin va ryabina esa ko'proq ayollik, yoshlik, noziklik va go'zallikni ifodalaydi. Shuning uchun rus folklorida daraxt fitonimlarining gender xususiyati o'zbek va turk folkloridagiga qaraganda aniqroq namoyon bo'ladi.

Uch xalq folkloridagi umumiy va farqli jihatlar

Tahlil natijasida o'zbek, turk va rus folklorida fitonimlarning bir qator umumiy vazifalari mavjudligi aniqlandi. Birinchidan, barcha uch xalq og'zaki ijodida o'simlik nomlari inson obrazini

yaratishda faol qo'llanadi. O'zbek va turk folklorida gul ko'proq go'zallik va muhabbatni ifodalasa, rus folklorida qayin va ryabina ayolning nozikligi va ruhiy holatini anglatadi.

Ikkinchidan, daraxt obrazi uch xalq folklorida ham inson hayoti, kamoloti va bardavomligi bilan bog'langan. O'zbek maqollarida mevali daraxt foydali va iste'dodli insonni, turk maqollarida yosh daraxt tarbiyaga moyil bolani, rus qo'shiqlarida eman kuchli va tayanch bo'la oladigan erkakni ifodalaydi.

Uchinchidan, fitonimlarning ma'nosi ko'pincha o'simlikning tabiiy belgisiga asoslanadi. Gulning go'zalligi, tikanning og'riq yetkazishi, yosh daraxtning egiluvchanligi, chinorning uzoq yashashi, qayinning oq va nozik ko'rinishi, emanning mustahkamligi xalq tafakkurida insoniy fazilat va hayotiy vaziyatlarga ko'chirilgan. Bu jarayon fitonimik metaforalarning tasodifiy emas, balki xalqning uzoq muddatli tabiat kuzatuvlari asosida shakllanganini ko'rsatadi.

Farqli jihat shundaki, o'zbek folklorida mevali o'simliklar va gullar orqali go'zallik, hosildorlik, sabr va insonning jamiyatga foydasi ko'proq ifodalanadi. Turk folklorida daraxt, ayniqsa, chinor, avlodlar davomiyligi, davlat, tarixiy xotira va tarbiya tushunchalari bilan kuchli bog'langan. Rus folklorida esa qayin, ryabina va eman kabi daraxtlar orqali insonning hissiy kechinmalari, gender belgilari, yolg'izlik va ayriliq obrazlari kengroq namoyon bo'ladi.

Tahlil natijalarining umumlashtirilishi

Fitonim	O'zbek folkloridagi ma'nosi	Turk folkloridagi ma'nosi	Rus folkloridagi ma'nosi
Gul	go'zallik, muhabbat, ezgu maqsad	go'zallik, sevgi, zavq	kamroq faol, ko'proq umumiy go'zallik obrazi
Tikan	mashaqqat, azob, sinov	qiyinchilik, mas'uliyat	xavf, og'riq
Daraxt	inson, foydalilik, hayotiy tajriba	tarbiya, inson kamoloti, avlod	hayot, inson xarakteri
Chinor	ulug'vorlik, uzoq umr	davlat, nasl, qudrat, bardavomlik	faol milliy ramz emas
Qayin	ayrim ertaklarda tabiat unsuri	cheklangan	ayollik, poklik, vatan va yoshlik
Eman	kuch va mustahkamlik	kuch va bardavomlik	erkaklik, tayanch, qat'iyat
Ryabina	kam qo'llanadi	kam qo'llanadi	ayollik, sog'inch va yolg'izlik
Tut	sabr, tabiiy yetilish	hududiy va maishiy obraz	kam uchraydi
Mevali daraxt	samarali va foydali inson	mehnat va natija	hosildorlik va farovonlik

Umuman, tahlil qilingan misollar fitonimlarning o'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodida nominativ vazifadan tashqari, metaforik, ramziy, baholovchi, hissiy-ekspressiv va axloqiy-didaktik vazifalarni bajarishini ko'rsatdi. Ularning ma'nosi o'simlikning biologik xususiyatlari bilan xalqning milliy tajribasi va madaniy xotirasi qo'shilishi natijasida shakllangan. Shu sababli

bir xil daraxt yoki gul nomi turli xalqlarda o'xshash ma'noni ifodalashi mumkin bo'lsa-da, har bir folklor tizimida u o'ziga xos milliy mazmun bilan boyiydi.

Xulosa. O'zbek, turk va rus xalq og'zaki ijodi namunalarida fitonimlar muhim lisoniy va badiiy birlik sifatida keng qo'llanadi. Ular faqat o'simlik nomini bildirish bilan cheklanmay, xalqning tabiatga munosabati, hayotiy tajribasi, estetik qarashlari va milliy dunyoqarashini ham ifodalaydi. Gul, daraxt, chinor, qayin, eman, tut, tikan va boshqa fitonimlar folklor matnlarida go'zallik, muhabbat, sabr, kuch, uzoq umr, ayriliq, qiyinchilik va avlod davomiyligi kabi tushunchalarni obrazli tarzda yoritadi.

Tahlil natijalari o'zbek va turk folklorida fitonimlarning ma'no va shakl jihatidan ko'plab o'xshashliklarga ega ekanini ko'rsatdi. Bu holat ikki xalqning til qarindoshligi, tarixiy yaqinligi va mushtarak madaniy qarashlari bilan bog'liq. Rus xalq og'zaki ijodida esa qayin, ryabina va eman kabi daraxt nomlari insonning ruhiy kechinmalari, ayollik va erkaklik timsollari, yolg'izlik hamda sog'inchni ifodalashda faol ishlatiladi.

Har bir xalq folklorida fitonimlarning ma'nosi o'simlikning tabiiy xususiyatlari va milliy tajriba asosida shakllangan. Masalan, gulning chiroyi go'zallik bilan, tikanning og'riq yetkazishi qiyinchilik bilan, emanning mustahkamligi kuch bilan, chinorning uzoq yashashi esa bardavomlik bilan bog'langan. Shu bois fitonimlar xalq tafakkurida tabiat va inson hayoti o'rtasidagi yaqin aloqani aks ettiradi.

Umuman olganda, fitonimlar o'zbek, turk va rus folklorining mazmuniy hamda obrazli boyligini oshiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Ularni qiyosiy-lisoniy jihatdan o'rganish uch xalqning umumiy va o'ziga xos madaniy belgilarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Bunday tadqiqotlar til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib berish, xalq og'zaki ijodida saqlanib qolgan milliy qadriyatlarni ilmiy jihatdan yoritish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muqimova G. R. Fitomorf metaforalarning lingvopoetik, lingvokulturologik xususiyatlari va leksikografik talqini: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2023. – 53 b. – URL: https://buxdu.uz/media/aftoreferat/muqimova_gulnora_rashidovna.pdf (murojaat sanasi: 11.07.2026).

2. Salimova Z. R. Turk tilida inson obrazini ifodalovchi fitomorf birliklar va ularning tarjimada berilishi // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2024. – Vol. 4, № 8. – B. 192–198. – URL: https://oriens.uz/media/journalarticles/30_Salimova_Zebo_Rustam_qizi_192-198.pdf (murojaat sanasi: 11.07.2026).

3. Baytop T. Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. – 3. baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 512 s. – URL: https://elib.manas.edu.kg/book/1042-Turkce_Bitki_Adlari_Sozlugu.pdf (murojaat sanasi: 11.07.2026).
4. Ergun P. Türk Kültüründe Ağaç Kültü. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004. – 879 s. – URL: <https://books.google.com/books?id=BJqBAAAAMAAJ> (murojaat sanasi: 11.07.2026).
5. Arslan S. Türk kültüründe ağaç kültü ve hayat ağacı // Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi. – 2014. – Cilt 1, Sayı 1. – S. 59–71. – DOI: 10.20860/ijoses.27650. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijoses/article/106027> (murojaat sanasi: 11.07.2026).
6. Gürsoy Ü. Türk kültüründe ağaç kültü ve dut ağacı // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2012. – Cilt 19, Sayı 61. – S. 43–54. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/article/1157366> (murojaat sanasi: 11.07.2026).
7. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: в 3 т. – М.: Современный писатель, 1995. – Т. 1. – 416 с. – URL: https://biblio.imli.ru/images/abook/folklor/Afanasev_A.N._Poeticheskie_vozzreniya_slavyan_na_prirodu._T._I._1995.pdf (дата обращения: 11.07.2026).
8. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995–2012. – URL: <https://biblio.imli.ru/index.php/folklor/268-slavyanskije-drevnosti-t-1-4-1999-2009> (дата обращения: 11.07.2026).
9. Мирзаев Т., Мусокулов А., Саримсоқов Б. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 257 b. – URL: https://turuz.com/storage/atarlarsozu/0257-Ozbek_Xalq_Maqallari-Latince-Tuzuvchuler-T.Mirzayev-A.Musaqulov-B.Sarimsaqov-2005-257s.pdf (murojaat sanasi: 11.07.2026).
10. O‘zbek xalq maqollari / tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musaqllov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2019. – 512 b. – ISBN 978-9943-26-938-5. – URL: <https://akbt.urspi.uz/uz/books/1748> (murojaat sanasi: 11.07.2026).
11. Даль В. И. Пословицы русского народа: сборник. – М.: Русский язык, 1984. – 686 с. – URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Пословицы_русского_народа_\(Даль\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Пословицы_русского_народа_(Даль)) (дата обращения: 11.07.2026).
12. Русские народные сказки А. Н. Афанасьева: в 3 т. / подготовка текста, предисловие и примечания В. Я. Проппа. – М.: Наука, 1984–1985. – URL: <https://feb-web.ru/feb/skazki/texts/af0/af0.html> (дата обращения: 11.07.2026).

13. Толстой Н. И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – 512 с. – URL: <https://inslav.ru/publication/tolstoy-ni-yazyk-i-narodnaya-kultura-ocherki-po-slavyanskoy-mifologii-i> (дата обращения: 11.07.2026).

14. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. Т. 3: К–П / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 2004. – 704 с. – URL: <https://www.klex.ru/182i> (дата обращения: 11.07.2026).

15. Türk Dil Kurumu. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: elektronik kaynak. – Ankara: Türk Dil Kurumu. – URL: <https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 11.07.2026).